

Fig. 1. Haderslev hospitalskirke. Ydre, set fra sydøst.

El. M. 1951

HERTUG HANS' HOSPITALSKIRKE I HADERSLEV

Hospitalet¹ grundlagdes ved hertug Hans' fundats af 6. januar 1569 (sml. indskrift-tavlen fig. 3), der tillagde stiftelsen jordegods fra domkapitlet samt ejendomme i Haderslev, som allerede tidligere var overdraget de fattige (jfr. S. Jørgens $\ddot{r}$ kapel p. 236). Hospitalet var beregnet til fattige »i bestemt antal« (in gewisser Anzahl)², og indtil ombygningen 1726 boede 18 personer deri; i løbet af 1700'rne øgedes antallet flere gange, og 1787 opførtes et anneks syd for hospitalsbygningen.

Indtil 1617 synes hospitalet at have haft sin egen præst, men 1617—1848 var diakonen ved domkirken tillige hospitalspræst, og ved kgl. resolution af 12. oktober 1850 forenedes embedet med posten som religionslærer ved den lærde skole. Fra 1870—1920 fungerede diakonen (fra 1908 andendiakonen) dog atter, og siden 1920 er embedet varetaget af domkirkens andenpræst³. Fra 1806 benyttedes kirken også af S. Maries menighed, der fra 1920 har overtaget vedligeholdelsen.

Kirken, der ligger ved Sønderbro i Haderslev, udgør den lange fløj i et T-formet bygningsanlæg, som rummer det af hertug Hans den ældre i 1569 oprettede hospital; mens de to fløje mod gaden, det egentlige hospital, er delvis eller helt ombygget (sml. nedenfor), synes kirken i det store og hele uforandret fra opførelsesåret. Dette angives på en sandstenstavle (fig. 3), som

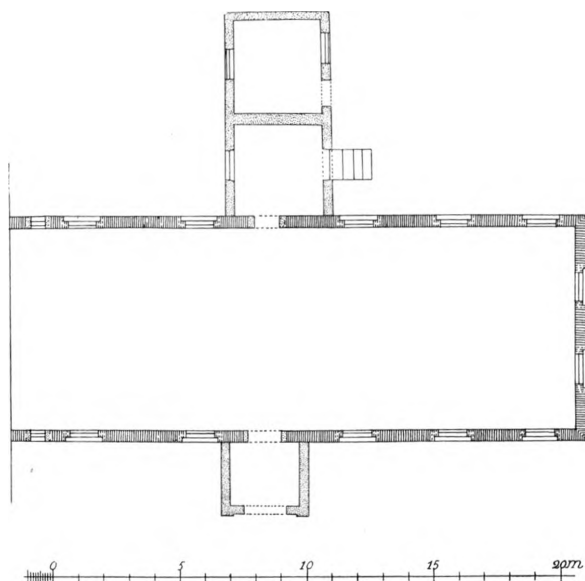

Fig. 2. Haderslev hospitalskirke. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1951.

sidder midt i det gavlparti, der i bygningens gadefacade markerer kirkefløjens bredde. Under det hertugelige våben, der er anbragt i et rektantet felt med frise, gavltrekan og volutvinger med englehoveder, sidder en kartouche med indskriften i reliefversaler: »Anno 1569 hat der dvrchlevchtiger hochgeborn fvirst vnd herr iohans, erbe zv norwegen, herzog zv schleswig holstein, dem almechtigen zv ehrn vnd den armen zv gnad vnd gvtem dieses hospital von newen gestiftet vnd erbawet«. (Sml. glasmaleri).

Selve kirken er et langhus med to små tilbygninger, et våbenhus i syd fra o. 1700 og en fløj i nord fra 1800'rne, der i ny tid er forlænget med et fyrrum. Kirken har nogen afvigelse til nord.

Kirkefløjen er opført af store, røde teglsten (ca. $8-9 \times 12-13 \times 27-28$ cm, 10 skifter = ca. 104 cm) i krydsskifte; sylden, der kun enkelte steder er synlig, består af ret store, banede kampesten⁴. Vinduerne har vistnok i de fleste tilfælde bevaret deres oprindelige, udvendigt falsede karme, mens kun få af de fladrundbuede stik er tilbage; dørene sidder vistnok på deres gamle pladser, lidt vest for langmurenes midte, men det kan ikke afgøres, om der tidligere har været en dør i vest ind til hospitalsbygningen. Ingen oprindelige gavltrekanter er bevaret.

Det hvidkalkede *indre* har fladt loft⁵, hvis 20 synlige bjælker nu er helt beklædt med profilerede fyrrebrædder, der muligvis stammer fra 1771 (sml. ndf.).

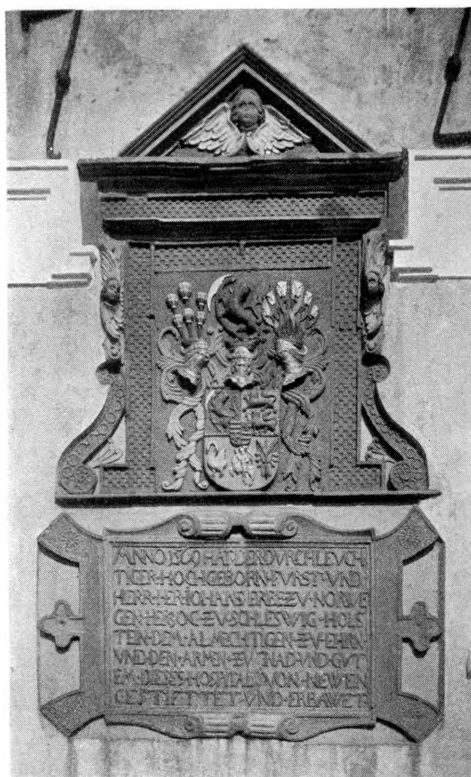
Ændringer og tilføjelser. Mens selve hospitalsbygningen, som nævnt, er stærkt ombygget 1726⁶, hvilket årstal findes på dens frontispice sammen med en

sandstensplade, der bærer Frederik IV.s kronede spejlmonogram, stammer kirkens østre taggavl sikkert først fra 1771, da kirken på ny hovedistandsattes⁷. Den er af flensborgsten med strømskifter langs gavlinien og to små, retkantede vinduer; årstallet, Christian VII.s kronede monogram samt initialerne FvK (amtmand Friedrich v.Klingenberg), I C (provst Joachim Cretschmer) og A C N (borgmester Arnold Christian v. Neuhöfel) er alle af smedjern; en lille kogle på kapitællignende plint med hjørnevolutter og akantusblade, som kroner gavlen, og hvortil der findes en parallel på kirkens loft, stammer muligvis fra 1726. Samtidig med vestgavlen er langmurenes gesims, der består af kvartrundt led over hulkel, ligesom sikkert også en del af de fladbuede vinduesstik, som navnlig ses vest for tilbygningerne. En lille, tilmuret cirkelåbning i nordmurens vestre del er måske fra samme tid.

Våbenhuset foran syddøren er muligvis fra o. 1700, af små sten i krydsskifte, med fuger, der er indtrykket med et lille huljern (brændte fuger); flankemurene har gesims af retkantet skifte over hulkel, og gavlen med den store, rundbuede dør har ved hjørnerne lisénagtige fremspring, der med aftrappet underkant er ført op langs taglinien; gavltrekanten, hvori der er en lille korsblænding, ender med en lav tinde, som bærer et forgyldt kors. Det indre har kasetteværksloft.

Tilbygningen foran norddøren (nu ligkapel) er sikkert fra 1800'rne, af gule sten, med forbandt og fuger som våbenhuset. Flankemurene har dobbeltfalset retkantgesims, et vindue i vest og en dør i øst, begge afdækket med lige stik; gavlen er dækket af en helt moderne tilbygning, der indeholder kirkens fyrrum. Det indre har bjælkeloft.

Kirken og dens tilbygninger står gulkalkede med hvidtede gesimser; regnskaberne fra 1699 nævner en hvidtning af kirken, men det kan have været indvendig⁵. Alle tage er teglhængte, kirkens på ret svært, noget suppleret egetagværk. En firsidet tagrytter med højt pyramidespir, af fyr og tækket med grønt icopal, er fra ny tid, men har muligvis afløst en anden. Alle indervægge

Hude

Fig. 3. Haderslev hospitalskirke. Tavle med bygningsindskrift fra 1569 (p. 210).

Fig. 4. Haderslev hospitalskirke. Interior set fra vest.

K. M. 1951

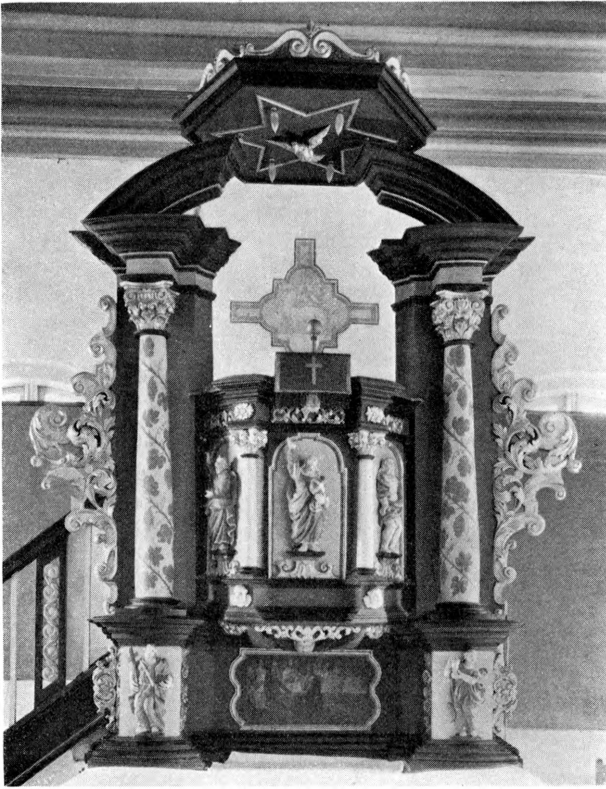
er hvidtede og lofterne oliemalede, kirkens gråt med brunlige bjælker, hvorpå grå, røde og blå stafferinger, våbenhusets brunt med blå kassetter og ligkapellets gråt; vindueskarmene er fra sidste halvdel af 1800'rne, de to ved orgelpulpituret fra 1910. Gulvene i skib og våbenhus er af kvadratiske, gule og brune fliser i rudemønster (under stolestaderne cement), i ligkapellet af rektangulære, gule fliser.

†*Solur*. 1777 modtog Benjamin Richter betaling for at male en solskive⁸.

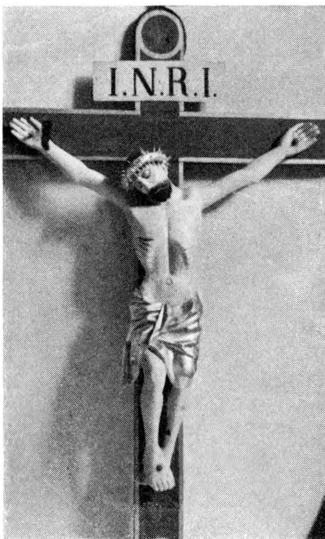
Et *glasmaleri* fra 1569 (fig. 14) er formentlig siden 1771 anbragt i østgavlens nordre vindue. Det viser det hertugelige våben i heraldiske farver og med tre hjelme som hjelmtegn og derunder en gul og hvid skriftrulle med sort minuskelskrift: »Johanniss, van gotz gnaden erbe tho Norwegen, hertoch tho Sleswiig Holsten Stormer Der Ditmerschen, grafen tho Oldenborch vnd Delmenhorst Anno 1569« (sml. bygningsindskrift).

INVENTAR

Alterbordet er muret 1872 i forbindelse med en 167 cm høj underbygning for den med alteret sammenkomponerede prædikestol og prædikestolstrappe, op ad kirkerummets østvæg; nederst i bordets sydside er der en ca. 190 cm dyb,

E. M. 1951

K. M. 1951

Fig. 5—8. Haderslev hospitalskirke. 5. Alteropbygning med prædikestol, 1723—24 (p. 214).
6 og 8. Detailler af prædikestol (p. 214). 7. Krucifiks (p. 216).

fladbuget niche og herover en indmuret stenplade med en vandret streg 79 cm over gulvhøjde og fordybede versaler: W[asser] H[öhe] 13. Nov. 1872, hentydende til stormfloden dette år⁹.

†*Alterdug*, 1768, rød, med gule frynser og tre sølvstukne våben samt årstallet, er nævnt i inventariet 1782.

Som *alterprydelse* (fig. 5) tjener en barok søjleportal bygget op omkring prædikestolen, en kombination der kommer på mode i årene før 1750. Regnskaberne for 1723—24 meddeler, at der dette år er opbygget et ganske nyt alter og prædikestol¹⁰, men hverken snedker eller udgift er anført, så det er muligt, at her er tale om en gave. De glatte, korintiske søjler bærer sammen med portalens glatte karme stærkt udkragede gesimsstumper, der atter støtter den brudte gavl. På grund af den indbyggede prædikestol springer søjlernes postamenter stærkt frem; de har små dydefigurer på den hvælvede forside, mod syd mådehold med bæger, mod nord tro med kors og bog, og på siderne er der blomsterklaser ophængt i båndsløjfer. Postamentfeltets fyldning har profileret ramme, dobbelttunget i hver side. Både stor- og postamentvinger består af store, stærkt fligede akantusblade.

Prædikestolen springer frem fra portalen som en tresidet altan; på hjørnerne står glatte, korintiske søjler, og i storfelterne, der blot indrammes af en smal profilliste med forkrøbbet bueslag, er der naivt skårne figurer på små, bladsmykkede konsoller, i midten Kristus med verdenskuglen og oprakt højre arm (fig. 6), Johannes døberen i syd (fig. 8) og Moses, nu udstyret med et stort kors, i nord. På postamentfremspringene er der englehoveder, på frisefremspringene blomster, og mens postamentfelterne er glatte, er der pålagt rankeværk i frisefelterne. Nedhængene består af gennembrudt akantus, og to barokbøjler, der mødes om et stort barnehoved, støtter stolen.

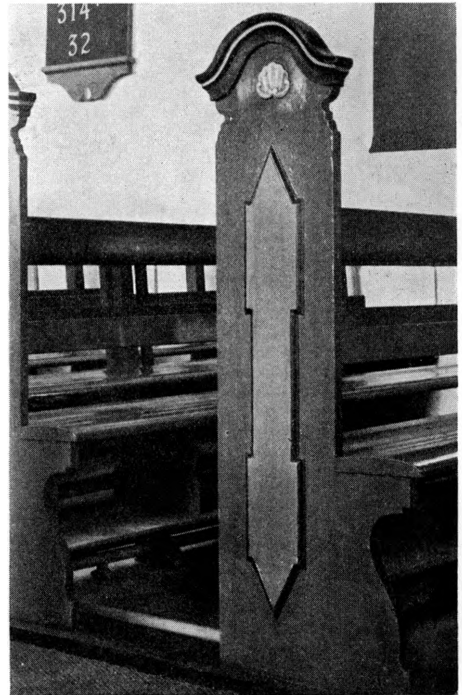
Hele opbygningen krones nu af en seksidet lydhimmel med lave voluttopstykker og på undersiden en seksodet stjerne med nedhængende helligåndsdue; af dette er kun duen oprindelig, idet et fotografi fra 1910 (i Nationalmuseet) viser, at himmelen tidligere var en uregelmæssig polygon, der skød sig ind mellem portalens gavlstumper; den ragede frem i rummet og bar en »kasse«, der nåede op i bjælkefaget foran prædikestolen; på gesimsen sad et lille, symmetrisk, bladkantet skjold med en fremstilling af kobberslangen. Kassens forside havde et ovalt felt med profillister og i hjørnerne stiliserede blade; de affasede hjørner bar hængeblomster, og også siderne synes at have været blomstersmykkede.

Opgangen er nyere, sikkert samtidig med himmelens omdannelse, men over underbygningens sydside sidder et oprindeligt rækværk med udsavede balustre.

Den brogede staffing er fra ny tid, måske delvis på gammelt grundlag. Rammeværkets hovedfarve er rød, gesimserne og de andre tværgående pro-

E. M. 1951

E. M. 1951

Fig. 9—10. Haderslev hospitalskirke. 9. Romansk font (p. 216). 10. Stolestadegavl (p. 217).

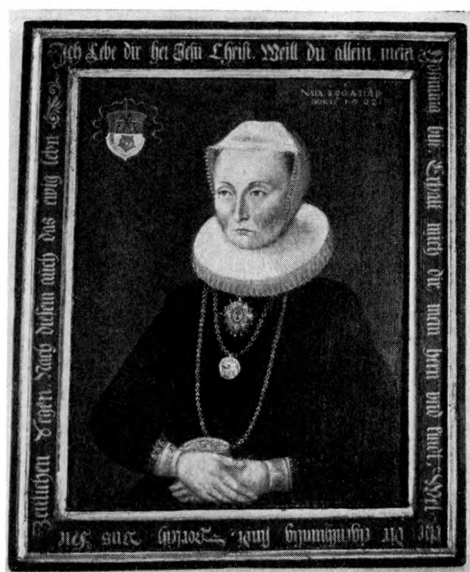
filled er sorte, søjleskafterne hvide, portalens med vinranke, kapitælerne gyldne. I postamentfeltet er der et oprindeligt maleri af nadveren.

Altersølv. Kalk, 23 cm høj, sammensat af dele fra forskellige tider. Ældst er den flade foldeværksknop med glatte rudebosses, sikkert en rest af en sen-gotisk kalk fra 1500'rne; den barokke fod, der minder om Aastrup-kalkens (Haderslev hrd.), har seks flade tunger og tilsvarende fodplade; på en af tungerne et pånittede krucifiks. Skaftet består af seks rundstave, der, adskilt af profilbånd, fortsætter fodens tunger. Dette parti stammer sikkert fra 1685, da kalken ifølge en graveret indskrift med kursiv under fodpladen tilhørte hospitalskirken: »Dieser Kelch gehöret Dem Hospital zu Hadersleben Anno 1685 In Augusti«. Det store bæger er fra slutningen af 1800'rne eller fra begyndelsen af 1900'årene. På fodpladen mestermerke for Thomas Hansen Bahr (Bøje 1572). Glat *disk* med cirkelkors. *Oblatæske* og *vinkande* af plet.

Alterstager (fig. 13), barokke, fra o. 1675, af messingblik, 51 cm høje, hvilende på tre kugleben; den hvælvede fodskål er, under en hultav, hamret ud i en ottekantet plade og foroven drevet op i en tovtstavagtig vulst omtrent som lyseskålen. Begge har drevne frugtbundtornamenter med store vindrueklaser. Skaftet har nærmest form som en renæssancebaluster med midtdelt, buklet

K. M. 1951

E. M. 1951

Fig. 11—12. Haderslev hospitalskirke. Malerier på træ, 1602, af ukendt ægtepar (p. 218).

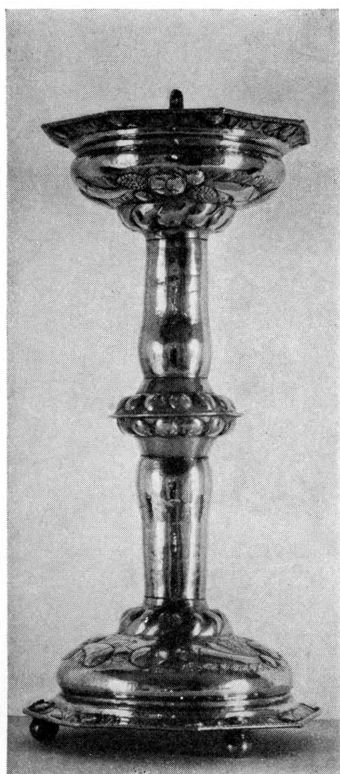
knop. Under fodskålen er påloddet en svær blyplade for at give de lette stager vægt. To †*tinalterstager* nævnes i inventaret for 1782.

Alterkrucifiks, nyere, af bronze.

Alterskranken, med tremmeværk, er samtidig med prædikestolsopgangen.

Døbefont (fig. 9), romansk, af granit. Kummen, af rødlig granit, måler 71—72 cm i tv. og har som mundingsprofil en smal og ret slidt tolvstav over enkle arkadefelter. Foden, af gråsort granit, har form som et omvendt terningkapitæl; i de tre felter er der en plante med to volutblade, i det ene med stilken formet som en spinkel søjle; i det fjerde felt er der blot to nedhængende volutter. Højde ca. 85 cm. Hvorfra fonten er kommet, vides ikke. Muligvis er det den tidligere Frue kirkes. Der findes intet dåbsfad, og vandet hældes direkte i fonten. *Dåbskande* af plet.

Et lille *krucifiks* (fig. 7), ca. 55 cm højt, sengotisk eller måske snarere en efterligning af et sengotisk krucifiks, hænger over fonten på et nyere korstræ; hængestillingen, ret dybt i skråt strakte arme, den slanke krop med de fremstående ribben svarer udmærket til sengotikkens former, men lændeklædets fylde og ordning er noget usædvanlig, ligesom det manglende kindskæg; de nedhængende hårlokker mangler også, men de kan være faldet af; nyere staffing, hvidlig karnation, brunt hår og skæg, gylden tornekrone og lændeklæde. Øjnene er nu malet som lukkede, men under den hvide maling skimtes konturer af åbne øjne.

E. M. 1951

E. M. 1951

Fig. 13—14. Haderslev hospitalskirke. 13. Barok alterstage (p. 215). 14. Glasmaleri fra 1569 (p. 212).

Stolestaderne er ændret i nyere tid, men gavlplankerne (fig. 10) af type som i Hjerndrup (Sdr.-Tyrstrup), men rigere, er fra o. 1775. I næsten hele forsidens højde er der et ophøjet barokfelt, spidst foroven og forneden og indsnævret midtpå; under den buede, opsvajende profilliste, der afslutter gavlplanken, er der skåret en lille muslingeskal i relief. Brunmalede med lidt mørkere brunt, rødt og hvidt; under denne nye maling skimtes den oprindelige, blå staffering.

Skriftestol, nu anvendt som præstestol, formodentlig samtidig med stoleværket, men ret stærkt fornyet. Langsiden (mod syd) og vestsiden har tre og een spejlfylding og herover nu fastgjorte gittervinduer, hvis indvendige skydefalse dog er bevaret; døren, med to spejlfyldinger, sidder i øst. Den moderne tandsnitgesims kronet af en balustrade med kuglespir over hjørnerne og midt på langsiden et stykke oprindeligt gitterværk mellem to kuglespir. Lys, brun maling over ældre blå, der træder frem i afskalninger. Nordvest for alteret.

Over døren til ligkapellet er opsat et *skab*, vel fra o. 1700, hvis form efterligner en gotisk fløjaltertavles. Det kun 12 cm dybe skab, der har to hylder i skabets bredde, har tidligere rummet de gotiske alabastfigurer, der nu pryder

alterbordet i domkirken (p. 134). Det krones af en brudt, svajet topgavl med midtspir og hviler på en hylde, der bæres af to grove søjler med brede kannelurer. På fløjenes indvendige sider er der tarvelige malerier af Jesu omskærelse og dåb. Malet som stoleværket, men under den nye maling skimtes blå.

Den enkle *dørfløj* til ligkapellet, med tre fyldinger og enkelt jernhåndtag med ovalt, glat beslag, er samtidig med kapellet; men gangjernene er moderne.

Orgel og -pulpitur er fra ny tid; orgelværket, der har manual med ni stemmer og pedal, er bygget 1906 af Marcussen og søn og ombygget 1948¹¹.

Klingpung med sølvbeslag, fra 1719, som Frørups (Sdr.-Tyrstrup); udvendig på den tungede ring er der bladgraveringer, og den slanke, koniske skafttap har småringe og en spidsoval knop; i en lille ring over denne hænger klokken. På ringens overside er graveret skriveskrift: »A° 1719 Maria Holstes im Hospital is dieser Klingbeutel Gott zu ehren dem Hopial(!) verehrt«. Også den skindforede pengepose er velbevaret; derimod er det drejede, pole-rede skaft nyere.

En ældre *salmenummertavle* med udsavet afslutning nedadtil og buet overside anvendes nu til dåbssalmerne.

I kirken hænger tre *malerier*: 1-2) (fig. 11-12), 1602. Brystbilleder af et ægtepar, malet på træ, 39 × 31 cm, i ens rammer med malede, religiøse indskrifter. Han iført sort kjortel med pibekrave; kortklippet hår, let nedhængende overskæg og kort fuldskæg, hovedet svagt drejet til venstre; han holder en lille bog med begge hænder. Øverst i billedets heraldisk højre hjørne er malet med versaler: »Natus 14 die ante 1564, depict. 1602 æt. 38« (»født den 14. dag før 1564, afmalet 1602 i hans alders 38. år«). I venstre hjørne foroven hans våben, et rødt skjold med en med hvide linier malet spidsvinklet trekant, hvis langsider ender i tregafler; uden om trekanten sorte versaler: »Omne trinum perfectum« (»alt trefoldigt er fuldkomment«). Lang, religiøs rammeindskrift, opmalet med flere fejl. Hun i sort, stramtsiddende dragt — man skimter det øverste af den vide kjole — med pibekrave og kniplingsmanchetter og lin, blondebræmmet konehue; om halsen har hun en lang guldkæde, hvori der hænger en guldmønt, og på brystet bærer hun endvidere en fornem guldbroche med en ædelsten. De sammenlagte hænder, der holder et lille, hvidt lommetørklæde, ligger i skødet, mens albuerne holdes langt ud fra kroppen. Øverst i heraldisk venstre hjørne står hendes fødselsår og alder med græske bogstaver: »Nata α φ ο æt.

λ β depict. 1602« (»født 1570, alder 32«). I det øvre hjørne til højre hendes våben, tværdelt rødt og hvidt skjold med et på hovedet stående sort W, hvori indflettet liggende, hvidt L i øvre felt og en rød rose i nedre. Den versificerede rammeindskrift er malet med gylden fraktur: »Ich Lebe dir her Iesu Christ, Weill du allein mein Hoffnung bist« etc. Begge malerier er hårdt restaurerede. Ophængt på nordvæggen.

3) O. 1850. Brystbillede, halv profil til højre af ukendt mand i mørk frakke, med halsbind, hvidt sløjfebundet slips og ridderkorset. Han er tyndhåret og skægløs, men har lange bakkenbarter. Maleri på lærred, 50,5 × 45 cm, i stor, epitafieagtig egeramme i renæssancestil. På nordvæggen.

To *lysekroner* er overført til Gl. Haderslev kirke, se denne (Haupt).

KILDER OG HENVISNINGER

Haderslev rådstuearkiv. Acta XII I. 1591—1650 (heri Armenregister 1541), 1651—1700. — Hospitalets regnskabsbøger 1771—1899; bilagspakker 1801—64. — RA. Haderslevhus' regnskab 1637—38, udgifter. — Haderslev amtsregnskab 1679—80. — Haderslebische Amts Rechnung 1704, 06, 09. — Haderslev amtsregnskab 1725, restance-regnskab. — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen 1910, P. Kr. Andersen 1941 (inventar). Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Vibeke Michelsen 1951.

Haupt I, 359. — T. O. Achelis: Aus der Geschichte des Herzog-Hans-Hospitals in Hadersleben, i ZSchlHolst. LVII. 1928. p. 203—61.

¹ Redaktionen skylder kommunefuldmægtig Olav Christensen, Haderslev, tak for god hjælp og oplysninger vedrørende regnskaberne og forskellige inventarstykker.

² De Hansborgske Registranter, udg. v. Caroline Emilie Andersen I. 1943. p. 167 ff.

³ Jfr. Arends III, 10. ⁴ Denne syld stammer måske fra 1637—38, da slottets (Hansborgs) murmester Anders Clausen modtog betaling for fundament eller grundvold, som han havde gravet og lagt med kampesten efter fortingning med kgl. maj.s bygmester Hans v. Stenwinkel. ⁵ Loftet repareredes 1699. Acta XII. I. (1651—1700). ⁶ Hospitalets regnskabsbøger 1725—26. ⁷ Smst. 1771. ⁸ Smst. 1777. ⁹ Regnskaberne i rådstuearkivet nævner under 11. jan. 1694, at vandet stod 1 alen højt i kirken under den store vandflod. Acta XII. I. (1651—1700). ¹⁰ Hospitalets regnskabsbøger.

¹¹ Organist- og Kantorembederne. 1953, 5. udg. p. 206; et tidligere †orgel var fra 1833 (LÅ. Haderslev landrådsarkiv fag 138 nr. 7 1874, inventarier, Haderslev provsti).